

urg'u berish, bunda auditoriya imkonlarini ham nazarda tutish maqsadga muvofiq bo'ladi. Fikrimizni Yusuf Xos Hojib fikrlari bilan davom ettiraylik:

Adibning:

Төрү сув-тэг-ул күч көр от-тэг йудуғ,

Сүзүг сув арыттың одытты отуғ.

Ma'nosi:

Adolatli siyosat suvdek, zulm esa o'tdek ofatdir,

Zilol suv oqizding, (u) o'tni o'chirdi.

Bu erda matnning mazmuni bilan birga uning ifoda tarzi ham e'tiborga molikdir. Adolat va zulmning bu tarzda tavsifi o'zining sodda va aniqligi, ayni paytda kuchli ta'sirchanligi bilan e'tiborga molik. Har holda adolatning suvga, Zulmning olovga o'xshatilishi oddiy odam uchun ham tushunarli va huzurbaxshligi aniq.

Овут-ул тыдыҕлы қамуғ тэңсизиг,

Овутсузлук эркэ эди тэңсиз иг

Ma'nosi:

Sharm-hayo hamma yaramas (ishlar)dan tiyadi,

Uyatsizlik kishi uchun juda yaramas illatdir. (1633)

Bu erda ham inson tabiatidagi bir qusur juda ta'sirchan tarzda ifodalanishidan tashqari, undagi so'z o'yinning o'zi ham Yusuf Xos Hojibning turkiy til imkonlarini ko'rsatishdagi mahoratini ochiq namoyon etgan. Bu erda "тэңсизиг" so'zining ikkiga ajratilishi natijasida mutlaqo boshqa ma'noni anglatuvchi yangi so'zning paydo bo'lishi tinglovchi (o'quvchi) e'tiboridan chetda qolmaydi.

Adabiyotlar

1. Мухсин Қодиров. Адаб. – // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд.

TIL, IJTIMOIIY EKOLOGIYA VA SHAXS MA'NAVIYATI

Siddiqjon MUMINOV,

FarDU professori, filologiya fanlari doktori

siddiqjon.mominov@bk.ru

Dilshoda XOLMATOVA,

FarDU tadqiqotchisi.

Annotatsiya

Maqolada dunyoning avvali va oxiri bo'lgan so'z, til uning ijtimoiy ekologiyaga, shaxs ma'naviyati va salomatligiga ta'siri masalasi tahlilga tortilgan. Buning uchun avvalo mavzuning dolzarbligi, inson va uning jamiyatda tutgan o'rni, ekologiya va uning turlari, so'z ta'rif-tavsifiga, bu mavzuda yaratigan asarlarga qisqacha to'xtalib o'tilgan.

So'z mulkining sultoni Mir Alisher Navoiydan tortib zamonaviy o'zbek, rus va ingliz olimlari, ijodkorlarining mavzuga oid asarlariga e'tibor qaratilgan. Hozirgi davrda ong shakllanishining ekologiyalashtirish tendensiyasi kuchayib, iqtisodiy ekologiya, eko-etika, eko-estetika, ekologiya va ruh munosabatlari, ekologik huquq, ekologik siyosat va hokazo yo'nalishlar vujudga kelganligi bayon etilgan.

Jamiyat va inson o'zaro munosabatining ijtimoiy-ekologik asoslari, muloqot ekologiyasi, muloqot ekologiyasining lingvopragmatik tasnifi, jumladan, tinglash, sukut va muloqot ekologiyasi, ifoda vositalari, nutqning hasrat tipi va muloqot ekologiyasi mavzulari ham maqola mavzusi ko'lami doirasiga kiradi.

Oila axloqi va muloqot ekologiyasi, oila boshliqlari o'rtasidagi muomala meyorlari, ota-ona va farzandlar, turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi muomala meyorlari tushunchalari ham borki, bu meyorlarning buzilishi inson salomatligiga, ma'naviy olamiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Maqolada aynan mana shu dolzarb masalalar bo'yicha tahlil va mulohazalar beriladi. Zero, dunyo tibbiyotiga oid ilmiy manbalarda davolashning uch yo'li: 1- giyoh bilan, 2- tig' bilan va 3-si – so'z bilan davolash yo'llari borligi qayd etiladi. Ushbu maqola uchinchi, aslida birinchi va eng qulay, eng sodda, samarali usul – SO'Z orqali ta'sir etish masalasiga qaratilganligi bilan dolzarblik kasb etadi.

Kalit so'zlar: til, jamiyat, ijtimoiy ekologiya, ta'sir, shaxs, salomatlik, ma'naviyat.

Аннотация

В статье анализируется слово, язык, являющийся началом и концом мира, его влияние на социальную экологию, духовность и здоровье личности. Для этого, прежде всего, кратко рассмотрены актуальность темы, человек и его роль в обществе, экология и ее виды, определение и описание слов, а также работы, созданные на эту тему.

Султан слова Мир Алишер Навои и современные узбекские, русские и английские ученые и писатели обращают внимание на произведения,

связанные с этой темой. В настоящее время усиливается тенденция экологизации формирования сознания, возникают такие направления, как экономическая экология, экоэтика, экоэстетика, экология и отношения духа, экологическое право, экологическая политика и т.д.

Социально-экологические основы взаимодействия общества и человека, экология общения, лингвопрагматическая классификация экологии общения, включая экологию слушания, молчания и общения, средства выражения, тип горечи речи и экологию общения, также входят в круг темы статьи.

Существуют также понятия семейной этики и экологии общения, норм поведения между главами семей, норм поведения между родителями и детьми, различными социальными группами, нарушение которых негативно влияет на здоровье и духовный мир человека. В статье представлен анализ и размышления именно по этим актуальным вопросам. Ведь в научных источниках по мировой медицине отмечается, что существует три способа лечения: 1-растение, 2-лезвие и 3-словесное лечение. Данная статья актуальна тем, что сосредоточена на третьем, по сути, первом и наиболее удобном, самом простом, эффективном методе - воздействии через СЛОВО.

Ключевые слова: язык, общество, социальная экология, влияние, личность, здоровье, духовность.

Abstract

The article analyzes the influence of the word, language, which is the beginning and end of the world, on the social ecology, the spirituality and health of the individual. For this, first of all, the relevance of the topic, man and his place in society, ecology and its types, the definition of the word, and the works created on this topic were briefly touched upon.

Attention is paid to the thematic works of contemporary Uzbek, Russian, and English scholars and creators, starting with Mir Alisher Navoi, the sultan of the realm of words. It is stated that in the current period, the trend of ecologization of the formation of consciousness is intensifying, and such directions as economic ecology, eco-ethics, eco-aesthetics, the relationship between ecology and spirit, environmental law, environmental policy, etc., have emerged.

The socio-ecological foundations of the relationship between society and man, the ecology of communication, the linguopragmatic classification of the ecology of communication, including the ecology of listening, silence and communication, means of expression, the type of speech and the ecology of communication are also included in the scope of the article.

There are also concepts of family ethics and the ecology of communication, norms of behavior between heads of families, norms of behavior between parents

and children, different social groups, violation of which has a negative impact on human health and the spiritual world. The article provides analysis and reflections on these very pressing issues. Indeed, scientific sources on world medicine note that there are three ways of treatment: 1 - with herbs, 2 - with a blade, and 3 - with words. This article is relevant because it focuses on the third, actually the first and most convenient, simplest, and most effective method - influencing through WORD.

Keywords: language, society, social ecology, influence, personality, health, spirituality.

Inson o'zining ongli hayot kechirish davrida doimo turli-tuman muammolarning tagiga etishga, jumboqli savollarga javob topishga harakat qilib kelgan. Ana shunday savollarning eng muhimlaridan biri: "Hayotning o'zi nima va insonning hayot kechirishdan maqsadi hamda vazifalari nimalardan iborat?" qabilidagi savollardir. Bu kabi savollarning yuzaga kelishi ham, ularga qaytariladigan javoblar ham bevosita olamning eng ulug' ne'matlari cho'qqisida turuvchi SO'Z (til)ga borib taqaladi.

Bizgacha bu mavzuda juda ko'p izlanishlar olib borilgan. Ulug' bobokalonimiz Alisher Navoiyning so'z haqidagi falsafiy qarashlaridan tortib, so'z, nutq madaniyati bo'yicha amalga oshirilgan barcha izlanishlar bu mavzuni chetlab o'tmagan. Ayniqsa, rus, evropa olimlaridan M.S.Kagan, Y. Kamichek, A.V. D. Karnegi; o'zbek olimlaridan akademik A. Rustamov; O'zbekiston xalq shoiri E. Vohidov; professorlar N. Mahmudov, M. Umarxo'jayev, S. Mo'minov; dotsentlar T. Sodiqova, M. Rahmonov, Y. Isomiddinov, Y. Shodimetov va boshqalar tomonidan so'z (til) va uning inson hayotida tutgan o'rni haqida, qimmatli fikrlar bildirilgan.

Ilmiy-amaliy anjuman mavazusidan kelib chiqib yozayotgan ushbu maqolamizda biz ham ko'pchilikni qiziqtirib kelayotgan hayotiy savollarga javob topishga, til, so'z va uning ijtimoiy ekologiya, shaxs ma'naviyatida tutgan o'rni va ahamiyati haqida fikr yuritishga, mavhumiyatdan ma'lumiyatga qarab borishda qilingan va qilinayotgan ishlarga baholi qudrat hissa qo'shishga harakat qilamiz.

"Axborot asri" deya nom olgan bugungi kunda insoniyat oldida zamonaviy, muhim va dolzarb muammolardan biri bo'lib turgan ekologiya va uning muammolari haqida dunyo olimlari astoydil bosh qotirmoqdalar. Bu haqda ko'plab mamlakatlarda seminar va anjumanlar o'tkazilmoqda, turli tillarda ilmiy maqola, risola va kitoblar chop etilmoqda. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ham o'z rahbarlik faoliyatida, maqola va kitoblarida bu masalaga qayta-qayta murojaat qilmoqda. Xususan, yurtboshimiz taklifiga binoan 2025-yil "Atrof-muhitni asrash

va yashil iqtisodiyot yili” deb nomlanishining o‘zi ham fikrimizning yorqin dalilidir.

Asli yunoncha oikos – uy-joy, vatan + logos – fan, ta’limot so‘zlaridan olingan va birgalikda yashaydigan tirik organizmlarning o‘zaro hamda tevarak-atrofidagi muhit bilan bo‘lgan munosabatlarini, shuningdek, olam va biosfera o‘rtasidagi o‘zaro munosabat masalalarini o‘rganuvchi fan bo‘lgan ekologiya bugungi kunda eng dolzarb masalaga aylanganligi bois uning tarmoq va sohaları kundan-kunga ortib bormoqda.

Ekologiya dastlab botanika va zoologiya fanlarining bir yo‘nalishi sifatida vujudga kelgan. Bu atamani fanga 1866-yili nemis biolog Ernst Gekkel (1834-1919) kiritgan.

O‘tgan XX asr oxirlarida insoniyatning tabiiy muhitga xo‘jasizlarcha va tajovuzkorona ta’sir etishi sababli olimlar tomonidan tabiatni asrab-avaylash va undan oqilona foydalanishning ekologik ilmiy asoslari ishlab chiqildi. Natijada o‘tgan asrning etmishinchi yillaridan boshlab, jamiyat bilan atrof-muhit o‘rtasidagi o‘zaro munosabat qonunlarini, shuningdek, atrof-muhitni amaliy muxofaza qilish masalalarini o‘rganuvchi inson ekologiyasi yoki sotsial ekologiya shakllandi va u sotsiologiya fanining ajralmas bir qismi sifatida o‘rganila boshlandi. U turli falsafiy, ijtimoiy, iqtisodiy, geografik va boshqa yo‘nalishlarni, masalan, shahar ekologiyasi, texnik ekologiya, ekologik etika va hokazolarni ham o‘z ichiga oladi. Bu yangi fan sohasi tabiat va kishilik jamiyatining o‘zaro munosabat qonuniyatlari va tabiatni asrash muammolarini hal qilishning amaliy chora-tadbirlari masalasi bilan faol shug‘ullana boshladi. Keyinchalik olimlar zamonaviy ilm-fanni ham ekologiyalashtirish haqida o‘ylay boshladilar. Natijada asta-sekin ekologiyaning ko‘p yo‘nalishlari: umumiy ekologiya, biologik ekologiya, zoologik ekologiya, geologik ekologiya, tibbiy ekologiya, muhandislik ekologiyasi, inson ekologiyasi, turar-joy ekologiyasi, ovqatlanish ekologiyasi, fikrlash ekologiyasi... kabi tarmoqlari yuzaga keldi.

Tabiiy atrof-muhitni muhofaza qilishning nazariy, amaliy va metodologik jihatlarini jahon sivilizatsiyasi manfaatlari asosida o‘rganuvchi falsafiy fan sifatida yuzaga kelgan sotsiologik (ijtimoiy) ekologiya kundan-kunga rivojlanib bormoqda va o‘zining yuksalish bosqichiga kirish arafasida turibdi. Bugungi kunda nafaqat insonni qamrab turgan tabiatni muhofaza qilish, balki ijtimoiy muhitni ham muhofaza qilish nazariyalari ishlab chiqilmoqda.

Odamzod paydo bo‘lgandan buyon ikki xil ehtiyoj bilan yashab keladi: biri moddiy talab bo‘lsa, ikkinchisi ma’naviy chanqoqlikdir. Bularning har ikkalasi odamlarning turmush tarzini belgilaydi. Agar avval moddiy talablar ustunlik qilib, insonning yashashi va hayoti uchun birinchi darajali zaruriyat hisoblangan bo‘lsa,

jamiyat taraqqiyotining ma'lum davrlariga kelib, ma'naviy ehtiyojlar ruhiy va moddiy olamni belgilovchi asosiy kuchga aylandi va bu jarayon tobora kuchayib bormoqda. Shu tariqa insonda emoq, ichmoq, kiyinmoqdan ko'ra quvonmoq, zavq olmoq, musiqa yoki so'zdan lazzatlanmoq, sevmok kabi tuyg'ular ustunlik qila boshlaydi.

Agar moddiy ehtiyojlar o'zining chegara va meyoriga ega bo'lsa, ma'naviy ehtiyojlar cheksiz va uzluksiz ruhiy olamga aylanadi. Chanqash, charchash, ochiqish kabi hayotiy talablarni qondirish chegarasi mavjud. Ammo sevgi, orzu-havas, iroda, ilm, bilim, kashfiyot, go'zallikka intilish singari ma'naviy ehtiyojlarning chegarasi yo'q. Insoniyat ma'naviy yuksalishning eng yuqori nuqtalariga uning tabiat va odamzod hayotidagi o'zaro uyg'unlik va mutanosiblikning mavjudligini bilishi, his etishi, tabiat, inson va dunyoning tartibli yaratilishi haqidagi tushunchasi kiradi.

Ayrim kishilar o'zining fikriy tafakkurini yaxshi boshqara olmaydi. O'z fikrlarini jamlay oladigan insonlar fazoni koinot taraqqiyoti uchun asqotadigan sof, yorqin fikrlar bilan to'ldiradilar. Zaif, mujmal, xira fikrlarni esa bezarar deb bo'lmaydi.

Odam ezgulik va yovuzlikni vujudga keltiruvchi o'ziga xos "korxona"dir. Yomon niyatli, qabih odamlarning tashqi ko'rinishi ham sovuq, yoqimsiz bo'ladi. Inson ongining salbiy jihatdan keskinlashuvi zulm, jaholat, johillikdan boshqa narsani vujudga keltirmaydi. Aksincha, yaxshi niyatli, qalbi toza kishilarning yuzlari doim kulib, nur sohib turadi. "Chiroyi bordan cho'chima" maqolidan anglashiladigan ma'no ham shunga ishora qiladi.

Shuning uchun ham birovlarining xato-kamchiligini ko'rishdan ko'ra, eng avvalo o'zidagi illatlardan qutilishga harakat qilgan ma'qul. Inson o'zining fikrlash qobiliyatini tartibga solib, rivojlantirishi ancha qiyin kechadigan jarayon bo'lsa-da, hamisha yaxshi, pokiza niyatlar qilib yurish har bir insonning qo'lidan keladi. Shuningdek, yillar, asrlar mobaynida o'zligimiz, insoniyat va koinot haqidagi sayoz bilimlarimizdan kelib chiqqan zaif, nobop, salbiy xayollardan qutulishga intilmoq lozim. Ongi yuksak, olam haqida tasavvuri va dunyoqarashi keng inson hech qachon salbiy fikr yuritmaydi. Shunday odam bo'lish uchun hamma vaqt o'zini-o'zi anglagan inson bir kun butun olamni – koinotni anglaydi. Ruhiyati yuksak odam kimnidir falokatdan qutqarishi, aksincha, ruhiyati past, tushkun kimsa esa kimningdir halokatiga sababchi bo'lishi mumkin.

Shuning uchun ham biron bir ishga kirishishdan oldin maqsadni yaxshilab aniqlab olib, so'ngra uni quvonch va ko'tarinki kayfiyat bilan boshlash kerak. O'z-o'zini yoki birovni majburlash, zo'rlash salbiy tuyg'ularni vujudga keltiradi.

Shunday ekan, obdon o'ylab tanlab olgan yo'limizdan shod-hurramlik ila borishimiz lozim.

Inson bu dunyoga faqat mashaqqat va aziyatlar chekish uchungina kelgan emas. Salbiy, g'arazli, nobop fikrlarni yaxshi niyat bilan almashtirish kerak. Doimo biron bir ezgu, go'zal narsalar haqida fikrlash kerakki, bundan ruhimiz ko'tarilsin. Har bir narsaning yaxshi tomonlarini ko'rishga, payqashga intilish darkor. Har bir narsadan, har bir insondan illat emas, balki fazilat qidirishga o'rganish ijobiy xususiyatdir.

Fikrning tiniqligi va qat'iyligi kishiga kuch, ilhom bag'ishlaydi, irodani toblaydi, maqsadga etkazadi. Aksincha, kuchsiz fikrlar kishini jur'atsiz, sust qilib qo'yadi. Ko'p kasalliklarni buzg'unchi – yomon fikrlar keltirib chiqaradi. Siz taratayotgan biror yomon fikrni sizdan juda olisda bo'lsa ham biror kimsa qabul qilib olib, uni amalga oshirishi, masalan, aytaylik, qotillik qilishi mumkin. To'planib, dimlanib, burqsilib qolgan "iflos", tuban fikrlar fazoni faqat bulg'abgina qolmay, balki ular insoniyatga olis-olislardan kelayotgan hayotbaxsh oqimlar, ijobiy quvvatlar, samoviy nurlar kelishining maromini buzishi va olis olamlarga ezgu fikrlarning taralishiga halal berishi mumkin.

Dunyo meditsinasining asoschisi, mashhur tabib Abu Ali ibn Sino o'z davridayoq inson ruhini davolamay turib uning tanasini davolash mumkin emasligi haqidagi xulosani bayon etgan edi. Shundan keyin yuzlab mutaxassislar buyuk tabibning bu fikrini har jihatdan tajribadan o'tkazdilar. Jumladan, akademik K.M.Bikov katta miya yarim sharlari po'stlog'i inson ichki organizmining fiziologik va potologik holatlarini boshqarib turishligini tajriba asosida ilmiy jihatdan asosladi.

Asab, qand, yurak, qon bosimi, oshqazon-ichak xastaliklari haddan tashqari ko'paygan bugungi kunda jahon meditsina xodimlari bu kasalliklar asosida ijtimoiy munosabatlar chog'ida fikrni aniq bayon eta olmaslik yoki nutq madaniyatini qo'pol ravishda buzishlik natijasida sodir bo'ladigan ruhiy zarba (stress)lar tufayli yuzaga kelayotganligini e'tirof etmoqdalar.

Vrach va yozuvchi Zoriy Balayan bu haqda tashvishlanib shunday yozadi: "Hozirgi zamon vrachlari o'rtasida "infarkt epidemiyasi" degan jumla paydo bo'lgan. Bir qarashda infarkt yuqumli kasallik hisoblanmaydi. Ammo mulohaza qilib qaralsa, infarkt insondan insonga achchiq so'z, qo'pol xatti-harakat va munosabatlar orqali yuqishligi ma'lum bo'ladi. Ma'lumotlarga qaraganda, ruhiy zarbalarning aksariyati hasad, ig'vo, fitna va shu kabi yaramas illatlar hukmron bo'lgan nosog'lom muhit – ishxona va ba'zi oilalarda pishib etiladi. [2.32]"

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida so'z o'likni tiriltirishi va aksincha tirikni o'ldirishi mumkinligi haqida quyidagidek baytlar bitilgan:

*So'zdan o'lkuning tanida ruhi pok,
Ruh dog'i tan aro so'z din halok.*

Ko'rinadiki, so'z (nutq) inson fiziologiyasiga juda kuchli ta'sir etishi mumkin. Chunki insonlarda hayvonlardan farqli o'laroq ichki signal sistemasi mavjud bo'lib, birinchisi hamma jonzodlarniki kabi ichki va tashqi muhit ta'siridan tashkil topadigan signal sistemasi bo'lsa, ikkinchisi asosan so'zdan tashkil topadigan signal sistemasidir. Yuqorida keltirilgan baytdan ma'lum bo'lganidek, so'z inson fiziologiyasiga ikki xil – ijobiy va salbiy ta'sir etishi mumkin. Avvalo ijobiy ta'sir haqida to'xtalib o'tamiz.

Mutaxassislarning fikriga qaraganda, erkalovchi so'z inson fiziologiyasiga kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Erkalanayotgan paytda qon aylanishi yaxshilanadi. Qondagi kislorod miqdori 10-15 foizga oshib, qon bosimi mo'tadillashadi, nafas olish engillashadi. Ayniqsa, kichkintoy yaqinlarining erkalatishlarini his etsa, ularning jilmayishlarini ko'rsa, muloyim ovozlarni, bir-birlariga va unga xayrixohlik munosabatlarini sezsa, u ijobiy emotsional hislarni boshidan kechiradi. Nafaqat bolalar, balki kattalarga ham rag'batlantirish va maqtash ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababdan bo'lsa kerak, qadimdan yoshlarni erkalab, kattalarni maqtab kuchiga-kuch, quvvatiga-quvvat qo'shib kelingan. "Erkalatsang, er bo'ladi, yo'qsa qaro er bo'ladi" qabilidagi maqollar shu bois yuzaga kelgan bo'lsa ajab emas.

Ohangning, yoqimli ovozning chaqaloq miyasiga ijobiy ta'siri haqida vrach va yozuvchi Jumanazar Beknazarov "Oila va jamiyat" haftanomasida o'zi bevosita guvohi bo'lgan qiziq hayotiy dalil keltiradi: "Sankt-Peterburg bolalar shifoxonalaridan biriga amriqolik shifokorlar tajriba almashish uchun kelganlarida og'irligi 750 gramm keladigan chala chaqaloq tug'ildi. Onasi voz kechgan. Bizning shifokorlarimiz umid yo'q, deyishdi. Biroq amriqoliklar chaqaloq parvarishini o'z zimmlariga oldilar. O'ris tilini biladigan hamshira ajratishdi. Men hayron bo'ldim: axir shu bir parcha go'sht chaqaloqqa tilning nima ahamiyati bor?! Hamshira esa chaqaloq atrofida shunchalik parvona bo'lardiki, asti qo'yavering. U shunday muloyim va yoqimtoy sirli ovoz bilan chaqaloqni nafis erkalar ediki... Hamshira she'r ayta turib, asta-sekinlik bilan ashula boshlardi. Ashula ohangi gohida mungliroq bo'lsa, ba'zida sho'h bo'lar, mana shu o'zgarishlarda ham qonuniy bir davriylik sezgandim o'shanda. Yana shunisi ahamiyatliki, amriqolik shifokorlar talabi bilan chaqaloqning onasi qidirib topilib, bir necha o'n dollar evaziga uning ovozi magnit lentasiga yozib olindi. Bolasini erkalovchi shirin so'zlar vaqti-vaqti bilan chala chaqaloqqa eshittirib turildi. Oddiy, lekin chuqur ma'noga ega parvarish oqibatida bolaning hayoti saqlanib qoldi".

O'zbeklar nutqida "Hayt degan tuyaga madad" maqoli qo'llanadi. Bu maqolning to'g'ri ma'nosi shuki, tuyakash tuyaning yukini ko'tarib, unga yordam berolmasa ham, vaqti-vaqti bilan uning "hayt", "hayt!" deb turgani tuyaga kuch bag'ishlaydi, rag'batlantiradi, mador bo'ladi. Mazkur maqol bilan majozan: "Birovning biror mushkulini osonlashtirish qo'lingdan kelmasa ham, maslahatingni yohud uning ko'nglini ko'taruvchi shirin so'zingni ayama. Shuning o'zi ham unga mador va madad bo'la oladi", deb odamiylikka undaydilar. Xuddi shunday mazmundagi "Horma!" degan – qo'shchiga mador"; "Horma!" degan – holga quvvat" maqollari ham bor.

Soha mutaxassislarining fikriga qaraganda, "muxlis", "ishqiboz", "tarafdor" deganlarining barisi ham polvonning ruhini ko'taradi, kuchiga-kuch, quvvatiga-quvvat qo'shadi. Andijonning chinobodilik Ummat polvon har hafta 250 chaqirim piyoda yo'l bosib Qo'qondagi sayilga borarkan. Uncha-munchasini sanoqqa qo'shmaydigan polvon bir kuchli raqib bilan ikki kun kurashib yiqitilmagandan keyin qishlog'iga borib, yaqin birodarini boshlab kelibdi. Uchinchi kungi kurashda raqibi endi uni ko'tarayotganda oshnasining "Ha, Ummat!" degan ovozi yangrabdi. Polvon shu zahoti o'zini o'nglab, raqibini ko'tarib erga uribdi. Keyin maydondan chiqib o'rtog'ini bag'riga bosibdi-da: "Menga "Ha, Ummat!" etishmayotgandi" debdi.

Nutqning inson fiziologiyasiga salbiy ta'siri haqida ham ko'plab misollar keltirish mumkin. Luqmoni Hakim haqidagi rivoyatlardan birida aytilishicha, o'zidan oldinda qon tuflab ketayotgan qizchani ko'rgan hakim qizning orqasidan orqama-orqa boraberibdi. Qiz uyiga kirib ketgach, darvozani taqillatibdi.

Bir mo'ysafid chiqib, hakimni tanibdi va uni uyga taklif etibdi. Gap orasida Luqmoni Hakim: "Qizingiz bedavo dardga uchrabdi, afsuski, muolajaning iloji yo'q", – debdi. Uning bu so'zlarini haligi qiz eshik orqasidan eshitib turgan ekan. Birdan yuragi duk-duk urib, qaltirab yiqilibdi va hushidan ketibdi. Xullas, shu bir og'iz so'z oqibatida qiz ruhiy dardga giriftor bo'lib, olamdan o'tibdi.

...Kunlarning birida qizning otasi Luqmoni Hakimni uchratib qolibdi. Shunda ota:

– Taqsir, qizim dardga chalinganini qanday bilib edingiz? – deb so'rabdi. Luqmoni Hakim debdi:

– Qizingiz ko'chada kela turib, bot-bot qon tuflaganini ko'rgan edim.

Bu javobni eshitgan chol shart etib, o'z peshonasiga uribdi. Keyin sal o'ziga kelgach:

– E, attang, qizim o'sha kuni shotut eb edi, siz ko'rgan tufuk shotut sharbatiku. Ey, attang! .." – debdi.

Shunda Luqmoni Hakim chol oldida tiz cho'kib, uzr so'rabdi:

– Siz menga va so‘nggi avlodlarga unutilmas saboq berdingiz. Bir so‘z bilan soppa-sog‘ odamni o‘ldirish yoki bemorni oyoqqa turg‘izib yuborish mumkin ekan.

Bundan ko‘rinadiki, “har bir inson mutaxassisligidan qat’i nazar, eng avvalo, psixolog bo‘lishi, kishilar bilan muloqotda bo‘lganda, ayniqsa, vrachlar bemorlar bilan bo‘ladigan muloqot jarayonida juda hushyor bo‘lishlari lozim. Bu haqda K. M. Platonov: “Xotirjam bo‘ling, siz bu sog‘ligingiz bilan hali uzoq yashaysiz!” deyish qayerda-yu, “Siz o‘ttiz yildan keyin o‘lasiz!” deyish qayerda”, – deb yozadi va vrachning kasbiy xususiyatlaridan biri jim turishni bilishlik ekanligini ta’kidlab, rimliklar meditsinani bekorga “indamaslik san’ati” (ars muta) deb atamaganliklarini uqtiradi”.

Bunday odatlarning tilga tatbiq qilinishi lingvistik tabuni yuzaga keltirgan. Bunga, ayniqsa, meditsina sohasida qattiq amal qilingan. YA’ni, vrachlardan bemorlarga kasallik, ayniqsa, yomon (yuqumli) kasalliklar ha-qida batafsil ma’lumot bermaslik, jumladan, kasallik nomini aytmaslik talab etilgan. Taqiqlangan so‘zlar o‘rniga boshqa so‘z va iboralarni o‘ylab topish esa evfemizm (grekcha eurhemso “yaxshi”, “mayin gapiraman”)ni yuzaga keltirgan. Masalan, qizamiq o‘rnida oymoma (Samarqand viloyatining ayrim rayonlarida); chechak o‘rnida gul; sil (tuberkulyoz) o‘rnida uzun og‘riq, pes o‘rnida oq so‘zlarini qo‘llash kabi.

O‘zbek muloqot xulqiga ko‘ra faqat bemorlarga emas, balki boshqa kishilar ham noxush, xunuk so‘z (xabar)dan ehtiyot qilib kelinadi. Masalan, O‘zbekistonning juda ko‘p hududlarida, jumladan, Xorazmda biror kishining o‘limi haqida “o‘ldi” deb xabar qilinmaydi. Bu so‘zga nisbatan tabu saqlanadi.

“O‘ldi” so‘zi sinonimlarining o‘z qo‘llanma o‘rinlari bor. Agar vafot etgan shaxs keksa bo‘lsa, amanatini topshirdi, fojiali o‘lim topsa, kutardi deyiladi. Vafot etgan shaxs o‘rta yashar bo‘lsa, qaytish bo‘ldi, mabodo chaqaloq yoki go‘dak bo‘lsa, sichradi deb xabar qilinadi.

Vrach so‘zining bemor ruhiyati va boshqa fiziologik holatiga ta’siri haqida M. V. Yanovskiy meditsinaning yirik namoyandalaridan biri S. P. Botkin faoliyatidan juda ko‘plab misollar keltirgan. Ularning birida aytilishicha, S. P. Botkin qabuliga kelgan bir bemor o‘zida o‘pka bilan bog‘liq kasallik borligini, bu haqda bir necha vrachlarga shikoyat qilganligini, biroq ularning hammasi “siz kasal emassiz, faqat vasvosga tushib qolibsiz” deganligini, ammo ularning gapiga ishonmayotganini aytgan. Shikoyatchini so‘roqqa tutib, uning gaplariga diqqat bilan quloq solib turgan Botkin: “Ha, sizda chindan ham oz-moz kasallik bor ekan. Ammo u shu darajada ozki, siz mana shu dorilardan ichib tursangiz, tez kunda tuzalib ketasiz” – degan. Shikoyatchi chiqib ketganidan keyin S.P. Botkin bu voqeaning shohidi

bo'lib turgan talabalarga: "Chindan ham u jismonan soppa-sog'. Biroq unda o'zmoz shubhalanish bor. Agar men ham unga boshqa vrachlar kabi munosabatda bo'lganimda, uning shubhalanishi davom etaverar edi. Endi esa u kasalini biladigan vrachni topganligiga ishonch hosil qildi va har qanday dori unga shifo bo'ladi", – deb izoh bergan.

So'z (nutq)ning adresat fiziologiyasiga ta'siri haqida turli kasb egalari hayotidan istagancha misol keltirish mumkin. Ammo bularning hammasidan kelib chiqadigan xulosa bitta – dunyoda dilozorlikdan yomoni yo'q. O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripovning quyidagi she'rini yuqorida aytilgan fikrlarimizga xulosa sifatida keltiramiz:

*Sino aytgan ekan:
Chang bo'lmasa gar,
Mingga kirardi, deb,
Inson bolasi.*

*Doriga o'rgangan
Qovunday qaysar
Changga ham o'rganib
Qoldik chamasi.*

*Hakim bo'lmasam ham
Men aytay sizga
Uzoq yashamoqqa
Bor bitta yorliq:*

*Mingga kirmasak ham
Kirardik yuzga,
Dunyoda bo'lmasa
Gar dilozorlik.*

Xullas, til, so'z ijtimoiy ekologiyaga, shaxs ma'naviyati, salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan eng quchli, qudratli va sirli vosita ekanligi hech qachon yodimizdan chiqmasligi lozim.

Adabiyotlar

1. Каган М. С. Мир общения. – М.: Политиздат, 1988.
2. Камычек Я. Вежливость на каждый день. – М.: Знание, 1988.
3. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: EXTREMUM PRESS, 2010.
4. Воҳидов Э. Сўз латофати. – Тошкент: O'zbekiston, 2014.

5. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.
6. Умархўжаев М. Сўз дунёси – тил дунёси, тил дунёси – сўз дунёси. – Андижон, 2023.
7. Мўминов С., Холматова Д. Ижтимоий экология муаммолари. – Фарғона: “Фарғона”, 2014.
8. Сиддик Мўмин. Тиллашиш ва диллашиш – Фарғона: “Фарғона”, 2022.
9. Содиқова Т. Сўз сеҳри. – Тошкент.: DAVR PRESS, 2009.
10. Раҳмонов М. Сўзлар оламига саёҳат. – Тошкент: Фан, 2012.
11. Раҳмонов М. Сўз ва саломатлик. – Фарғона: “Фарғона”, 2022.
12. Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш. Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.

ABDULLA ORIPOVNING ADABIY O‘YLARI VA SUHBATLARI HAQIDA

*Shoira Axmedova,
Osiyo xalqaro universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya.

Adabiyotshunoslik ilmining bugungi taraqqiyoti, estetik tafakkur kamolotini adiblarning suhbatlari, adabiy o‘ylari, esselarisiz tasavvur qilish qiyin. Adabiy esse asosan ijodkorning hayot hodisalariga oid kuzatishlari mag‘zini chaqishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Yozuvchi yoki shoirning adabiy o‘ylari san‘atkor ijodiy laboratoriyasiga yo‘l ko‘rsatishi, adabiy jarayon, adabiyot haqidagi umumlashma kuzatishlari, ulardan ilmiy-nazariy xulosa chiqarishi jihatidan adabiy tanqid rivojida katta ahamiyatga ega. Bunday asarlarda o‘ylar, adabiy-tanqidiy qarash va adabiy kuzatishlar qorishiq holda keladi. Shuning uchun ko‘pchilik ijodkorlar shu siradagi asarlarini adabiy o‘ylar shaklida kitobxonlarga taqdim etganlari ko‘rinadi. Shu jihatdan qaraganda O‘zbekiston xalq shoiri A.Oripov asarlari adabiyot rivojida qanchalik katta o‘rin tutsa, ularning adabiy-tanqidiy maqola, adabiy o‘ylari, suhbatlari, qaydlari ham adabiyotshunoslik kamolida shunchalik muhim o‘rin tutadi. Bu esa uning adabiy jarayonga befarq emasligini, shoir qalbining doimo uyg‘oqligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston xalq shoiri A.Oripovning tanqidchi, olim, jurnalist va muxbirlar bilan olib borgan suhbatlari turli mavzularda bo‘lsa-da, ularni Adabiyot bir maydonga birlashtirishi jihatidan ilmiy- ma’rifiy ahamiyatga egaligi yaqqol